

SZALAY LAJOS HÁBORÚJA A FEGYVEREK KÖZT (SEM) HALLGATNAK A MÚZSÁK

Sümegei György

„*Inter arma silent musae!*” — Cicero szállóigévé vált megfogalmazása vonatkozhatott a korabeli római harcokra, a múzsák fegyverrohogás alatti csendes elhúzóására, művészeti alkotások létrejöttének szünetelésére. Ám nem — vagy csak erősen megszorítva — vonatkozik a 20. század háborúi alatti alkotói magatartásokra. Az első világháborúban haditudósítók raja (írók, újságírók, festők, rajzolók stb.) dolgozott a frontokon, az első és második vonalban. A nagy háború világának vizuális megrögzítői (Mednyánszky László, Nagy István, Vaszary János stb.) valószínűleg világszínvonalon, vagyis a legmagasabb művészi szinten tudták visszaadni a háború okozta döbbenetet: a földült országok, népek és emberéletek kataklizmáját.

Szőnyi István festőművész a második világháború idején, 1943-ban megjelent könyvének utolsó fejezete az *Inter arma silent Musae!* címet viseli (SZŐNYI 2006, 68–69). Szerinte „*az ismert és sokszor idézett közmondás annak a felfogásnak tömör kifejezése, amely azt vallja, hogy a művészek alkotni csak nyugodt, békés korokban, gazdag, jólétben élő társadalomban, minden megrázkódtatástól mentes, viharoktól védett légkörben tudnak*”. Hozzáteszi még, hogy „*eszerint a művészet nemes, finom virága langymeleg, páráns üvegházban tud csak teljes pompájában kibontakozni*.” (SZŐNYI 2006, 68) Közép- és újabb kori művészettörténeti példák bemuta-

tásával eljut addig a fölismerésig, hogy „*a régi jó idők» egyáltalán nem voltak olyan nyugodtak és gondtalanok, mint amilyeneknek hinni szeretjük őket*.” (SZŐNYI 2006, 69) Saját korában széttétekintve már merőben máshová, a cicerói mondással ellentétes oldalra teszi a hangsúlyt: „*A mai élet sem nevezhető nyugodtnak, nem heverünk rózságyon s korunk felettébb sűrű történéssű. [...] Az élet nem tűr halogatást, nem vár, elmúlik. Nincs módunk magunkat időben sem előre, sem hátra helyezni; vállalni kell korunkat s helytállni azért az eszményért, amelynek szolgálata a tehetség kötelez*.” (SZŐNYI 2006, 69) Szőnyi István summás megfogalmazásának két karakteres sarkpontja: vállald a korod és kövesd tehetséged kijelölte eszményeidet.

Szalay Lajos (1909–1995) festő- és rajzólművész, valamint nemzedéktársai néhány évesek voltak az első világháború idején, ám a másodikat fiatal felnőttként — jobbára hadköteleesként — élték át. Közvetlen emlékeik, emlékfoszlányaik lehettek, vagy közvetettek születhettek már az első világháborúról is. Szalay részt vett egy első világháborús rajzpályázaton, amelynek sikeres darabjait — így Szalayét is — bemutatták Bécsben. Az első rajzóli sikere azonban ellentmondásosan, rossz emlékként rögzült benne: „*Én is bevittem a többi gyerekekkel együtt rajzot a háborúról — ahogy azt én láttam. A tanító úr behívatta anyámat: — Ezt ő rajzolta? — Igen,*

tanító úr, de nem fog többet megtörténni! Ezeket a rajzokat elküldték Bécsbe egy kiállításra 1918 körül.” (SÜMEGI-TÓTH 1991, 31) Öröm és keserűség együtt érte Szalayt e világháborús gyerekrajzai miatt: öröm, hiszen az első kiállítási szereplése a kilenc éves gyerekeknek, de bánat és szomorúság is egyúttal, mert a családjától, a közvetlen környezetétől nem kapott biztatást, dédelgető szeretetet a sikeres, bécsi tárlatra kijutott rajzai miatt:

„Nagyon szépen tudtam gyerekkoromban rajzolni. De az egész környezet, a közvetlen családtól kezdve egész végig, mindenki ellenséges szemmel nézte ezt a hiábavalóságot.” (SZALAY 1989, 18)

E háborús rajzokból az egyetlen fennmaradt példány, noha gyerekrajz, információ-tartalma miatt fontos, az egész életműre vonatkoztatható jellegzetességet rögzít legelőször, legelső alkalommal. Valóságosan első abban a formában, ahogyan a katonákat lábvédővel ábrázolja. A kis, tömeget megjelenítő kompozíció bizonyosan nem közvetlen élményből született, hanem elbeszélésekkel, képpel, esetleg fotóval megtámogatott közvettekből. Mégis olyan erős lehetett a képi, olyan mély és meghatározó a vizuális élmény, hogy a katona fászlizott lába a háborúban, harcban résztvevők attribútuma lett és maradt, az egész életműben azonosíthatóan. Hiszen még jó félszázad múlva is alkalmazza katonarajzain, noha magát a lábvédőt már rég nem használták a magyar katonák. A következetes, mondhatnánk makacs képhasználat rajzi toposzt, kiüresedett formát is eredményezhetett volna. Ám Szalay mindig lüktetéssel, feszültséggel telíti a rajzait, s így nem válik üres formaismétléssé, inkább katonának, a harcban, a háborúban résztvevőknek, mint a nagy történetfolyamokban, a homéroszi eposzokban: állandó jelezőjévé, kategória-jelölővé nemesedik, az erőszakot elkövetők, vagy azt katonaként elszenvedők egyértelmű képi azonosítójaként (SZALAY 2009b, 14).

Szalay saját maga is jócskán kivette a részét a katonáskodásból, ez erkölcsi parancs lehetett a számára az első világháborúban harcoltak példája nyomán és a hagyomány szerint is:

„Tarnabod az első helyek egyikén áll a hősi halottak listáján. Nem volt divat menekülni a katonaságtól. »El kell menni« — ez annyira benne volt a vérében az én falumnak, hogy én, akit nem vettek be a sorozáson, mert csotrogány voltam, én kénytelen voltam addig erősködni, amíg fel nem vettek. Bekönyörögtem magam, mert nem bírtam volna ki azt a tudatot, hogy alkalmatlan vagyok, mert a magyar gondolkodás szerint asszonyt sem kaptam volna. Aki nem volt katona, mert nem vált be, az nagyon nehezen tudott nősülni, mert valahogy hitványnak és alkalmatlannak tartották a családi életre azt, aki katonának nem vált be. Benne volt a vérünkben a katonai szolgálat kötelező tisztelete és elfogadása. Katonának lenni kellett, az országot meg kell védeni.” (SZALAY 1989, 19)

Valójában elég sok kiképzési és frontszolgálati időt töltött le Szalay.¹ Az első kiképzési alkalmakat ő maga írta listába, ez összesen tíz és fél hónap, ám ehhez még hozzá kell számítanunk részvételét az erdélyi bevonulásban (BARCSAY 2000, 132) és haditudósítórajzolóként való részvételét a II. magyar hadsereggel a Donnán. A többszöri behívása miatt rögzülhetett idős korára az a meggyőződése, hogy *„én voltam mindenütt, ahol magyar hadsereg járt Oroszországban. De hogy hol, meddig voltam? Kb. 2 évig.”* (SÜMEGI-TÓTH 1991, 56) A katonaságnál töltött idő meghatározásában pontosnak gondolhatjuk, ám a részletekről, a katonaságnál vele történetekről már kevésbé volt közlékeny, nem szerette fölidézni az ottani eseményeket.

¹ Katonai szolgálatai: „1932. okt. 1.–1933. jún. 1., 13. gy. e. Miskolc, tényleges, 1937. aug. 4 hét gyakorlat 1/II. hör. kerület, Bp., 1938. 6 hét gyak. Lövészezred, Vásárosnamény. Katonai rendfokozat: karp. tizedes.” (MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, MKCS-C-I. 57/1305-1-3.)

„Bennem van egy képesség, hogy be tudom a lelket hunyni, mint más a szemét, ha olyan körülmények közé kerülök, ami nekem nem tetszik.” (SZALAY 1989, 20)

Legelső sorban bizonyosan a katonasága tartozik ebbe a kategóriába. Ezzel kapcsolatban működött legerősebben a már-már amnézia szintű felejtése. Bizonyos szempontból ugyanez történhetett az 1956-os forradalomhoz kapcsolódó rajzai miatti argentinai „kiűzetése” kérdésében (az erős argentinai magyar baloldali emigráció tette), mert ezt a történetet is rendre általános és rövid, olykor önellentmondásos módon intézte el. A beszélni, magyar nyelven passziózusan fogalmazni szerető Szalay nem óhajtott emlékezni élete kudarcos, megaláztatással és kiszolgáltatottsággal teli eseményeire. Mintha tudatosan törölte volna őket emlékezetéből.

„A háborúról nem szeretek beszélni (haditudósító században szolgáltam), meg a háborús bűnösök tárgyalásáról sem, ahol meg a bírói emelvénnyel ültem fenn mint megfigyelőféle.” (SZALAY 1987, 15–16)

A bevonulását az adott történelmi körülmények elfogadásával magyarázza:

„Az Erdélybe való bevonulás számomra a gondolkodásra jogot nem adó körülmények parancsa volt. Társadalmi helyzetem és magyarságom kötelezővé tette, hogy menjek, ha az akkori értelemben hazának nevezett fogalom engem behívott.” (SZALAY 1987, 25)

A nehézségek, a fizikai erőnlétet és akaratot is erősen igénybe vevő katonai szolgálat elviseléséhez sajátos, egyéni képességét is hozzáfűzi:

„Mérhetetlen magas fokú képesség volt bennem a szükségek kibírására. [...] Amit öt percig kibírtam, azt kibírtam akár három évig is. A hirtelen erőfeszítés és a kitartó erőfeszítés nálam egy volt. Mindenki azt hitte, amikor Erdélybe bevonultunk,

hogy össze fogok esni már az első kilométer után, de már javában bent gyalogoltunk, amikor én még mindig nagyon fitten mozogtam azzal a fölszereléssel, amely nekem mint tizedesnek járt, pedig már a tiszték is szinte lógtak, mint a hullák.” (SZALAY 1987, 25)

A nehéz, esetenként embertelen körülmények elviselése és kibírása Szalay Lajosnál, az érzékeny idegalkatú művésznél fontos kérdés. Mert a jelenlétén túl az átélteket művészi módon is szeretne volna megragadni, hitelesen kifejezni mint haditudósító. „Meg akartam rajzolni a halált, amit nem láttam, csak éreztem. Milliókét. Nem vérszagot éreztem, hanem halálszagot.” (GASTER 1970, 57) A háború általános hatásáról vallotta:

„Leccapott a második világháború. A szétzúzott világban minden ember cserepekre tört.” (SZALAY 1980b, 117) „Falhoz mázolt denevérként vinnyog bennem a félelem, ha annak a szörnyű mézszárlásnak a szagát megérezem.” (SZALAY 2009b, 21) „A háború nekem a legnagyobb ellenségem, mert a létezésnek a háború a legnagyobb haragosa. [...] Minden háború a Káin-Ábel testvérharc folytatása. [...] Ha én azt hinném, hogy a rajzaimmal a háború ellen tiltakozni hiábavalóság, akkor is tovább kellene csinálnom. Nem tehetek másként.” (SZALAY 1987, 68)

Szinte eleve elrendelésként, önmagára kötelező feladatként értelmezte alkotásaival a háború elleni tiltakozást. Ezt a meggyőződését alapozhatta meg, és egyúttal föl is erősíthette a személyiség fontos alapvonása, vallásosság.

„Ifjú koromban vallásos nevelést kaptam. Ezért a rajzaimban vallásos eszmék hatnak.” (SZALAY 1979b, 72) „Az én művészetem vallásos jellegű.” (SZALAY 1987, 19)

Az „erkölcsi maximalista”² Szalay tehát *ab ovo* kötelességének érezte, hogy a 20. század

² Cs. Szabó László nevezte így: Cs. SZABÓ 1962, 28.

emberének legnagyobb kataklizmájáról, a második világháborúról — és minden, általa megtapasztalt 20. századi erőszakról — rajzi jelentéseket, vizuális látteleket fogalmaz. Az már művészete egyediségéhez tartozik, hogy „háborúellenes” művek a teljes életműben meghatározóan vannak jelen.

Rajzolói gyakorlatát is erősen befolyásolta a háború, az arra való fölkészülés. Ugyanis az addig kizárólag jobb kézzel rajzoló, műveit azzal megalkotó Szalay megtanult bal kézzel is rajzolni. *„Fátumos szerencse: megtanultam bal kézzel rajzolni, mert egészen világos érzésem volt, hogy el fogom veszíteni a jobb karomat. A századosom egyetlen órára ült a kocsiban a helyemre. A kocsi felborult, az ő jobb karja leszakadt, meg is halt.”* (SÜMEGI-TÓTH 1991, 36) A hadi tudósítók képzőművész tagjai közül Polony Elemér festőművész naplót vezetett, amelyben az 1942. július 7-én írtakban így szerepel Szalay: *„Becsapott egy gyújtóbomba. Átfúrta a második emeletet és az első emelet tisztai étkezdéjében akadt meg a parkettben. A plafon és a padló gyulladt meg, de rövidesen eloltották. [...] A villany akkorára már kialudt. [...] Riadt hangulat. Mellettem Szalay idegesen kérdezősködött visszafojtott lélegzettel.”*³ Kurszk bombázásáról, a város felgyújtásáról („*A felgyújtott város nem akart kialudni*”) szóló másnapi, július 8-án fogalmazott beírásban ezt rögzítette Polony: *„Este, mivel Szalay már csaknem az idegösszeroppanás szélén állt, őrnagyunk engedelmével, egy másik bajtársunk kalauzolásával, elkísértem, és mellette maradtam egy óriási pincében, amely valamikor sörraktár volt. [...] A városba nyúlt be a domb aljában. Hatalmas földréteg fedte, úgyhogy Szalay egy kicsit megnyugodott láttára.”*⁴ A közvetlenül veszélybe került Szalay később azt is bevallot-

ta, hogy *„a háborútól szörnyen félttem”* (SÜMEGI-TÓTH 1991, 80). Ennek csak látszólagosan mond ellent a gyakorta hangoztatott önjellemzése: *„Kinn voltam a fronton, s halottakat nem láttam! Heditudósítóként cikáztam ide-oda, de a lelkeimet be tudtam hunyni, mintha szem lett volna.”* (SÜMEGI-TÓTH 1991, 25) Polony naplójának bejegyzése szerint mintha mindig mégsem sikerült volna a lélekbehunyási kísérlete, a legnehezebb helyzetekben a karpaszományos tizedes esendő emberként mégsem volt képes erre.

Szalay háborús (háború által ihletett, arra reflektáló, emlékező, ellene tiltakozó) műveinek legalább két rétegét szükséges megkülönböztetnünk. Az első, a legprimerebb hányadába az a kevés számú rajz, vázlat tartozik, amelyeken az élményi közvetlenség, a helyszín rögzítése, bemutatása a cél. A második, műszámban is tetemesebb együttesbe a haditudósítói szolgálat után, a már bizonyos rálátással, egyfajta időbeli távolságból készült rajzi összefoglalók sorolhatók. S még azt is figyelembe kell vennünk, hogy Szalayék sok költözése, ország- és földrézsváltása miatt e terrénumba tartozó műveinek csak egy részét, a föltételezhető egésznek csupán kisebb hányadát ismerhetjük. Másik, ugyancsak lényegi kérdés, hogy Szalay rajzkönyveiben, az ő tudatos összeállításában önálló rajzciklusba, vagy lazábban rendezve szerepelnek háborús rajzok.

Heditudósítói nézőpontja összefoglalójának tekinthetjük a hadi események fölött katonaruhában, sisakban ülő, töprengő rajzkrónikást, előtte fehér papírlappal. Önarckép, önvallozás jellegű mű ez a háború, a hadi történések fölött elfoglalt pozíciójáról, sajátos képrögzítői bázisáról.⁵ Az események, a harcra indulók fölött, a háború zajlását magasból figyelő alkotói álláspont csupán az első

³ Polony Elemér (1911–1991) festőművész kézzel írt Naplója 1942. VI. 10-től IX. 11-ig terjedő időszakra vonatkozó följegyzéseket tartalmaz. (Magántulajdon, Budapest)

⁴ Uo.

⁵ *Háborús emlék (Don-kanyar)*, 1942–1943 (papír, tus, tempera, 320 x 212 mm; Jelezve nincs — Kovács Gábor Művészeti Alapítvány) Reprodukálva: SÜMEGI 2009, 76.

benyomást, inkább csak az elképzelt-vágyott alkotói szándékot tükrözi. A valóság, maga a háború ezt is fölülírta: földre vagy éppen lövészárókba, bunkerbe kényszerítette a rajzolókat, a harcokkal, harcolókkal azonos szintre. A *Bajtársiasság* című kétoldalas temperavázlaton⁶ lövészárókban egymásra utalt katonák dinamikus jelenetét rögzítette (1. kép). A *Zsitomíri templom* rajzán⁷ nemcsak a hagymakupolás épületegyüttest jelenítette meg, hanem a környező házak vázlatos képét is adja (2. kép). E műnek a hátoldalán álló katonák csoportját, egy lótetemet és vonuló trén vázlatos képét rögzítette. A hadba vonulást, a Mednyánszky László által az első világháború frontjairól oly szuggesztíven megidézett jelenetet, hadtáppal, szekerekkel vonuló csapattestet jelenít meg enyhén felülnézetből. A dombhajlatban vonuló, magaslatra fölérő katonák Szalay első világháborús rajzához hasonlóan lábvédőket viselnek (3. kép)⁸. Egészen más a hangulata és jellege a vert hadseregrészeknek, a túlélőknek, a hiányos öltözetű sokat szenvedetteknek a dermesztő, ugyancsak áldozatokat követelő télben Szibériába, hadifogságba hajtását földidéző kompozíciónak (4. kép)⁹. Megtépázott, elcsigázott emberek — lovasok felügyelete mellett — vonszolják magukat, maradék életüket cél nélkül, kényszeredetten, végső kétségbeeséssel az ismeretlenbe. Lemondó szomorúság, kilátástalanság és a tragédia szele lebeg e szuggesztíven, az egyes végtagok eltúlzásával

⁶ *Bajtársiasság*, 1942 (papír, tempera, 244 x 166 mm; Jelezve balra lent: „Bajtársiasság”; Hátoldalán: hasonló jelenet három alakkal — Magántulajdon, Budapest)

⁷ *Zsitomíri templom*, 1942 (papír, tus, 280 x 230 mm; Jelezve jobbra lent: „Zsitomíri templom 1942 Szalay”; Hátoldalán: katonacsoport, vonuló trén, döglött ló rajza — Magántulajdon, Budapest)

⁸ *Vonuló trén*, 1942 (papír, tus, 233 x 148 mm; Jelezve jobbra lent: „Szalay” — Magántulajdon, Budapest)

⁹ *Szibéria felé*, 1943 (papír, lavírozott tus, 298 x 208 mm; Jelezve balra lent: „31” — Kecskeméti Képtár, ltsz.: 82.833.18.) Reprodukálva: SÜMEGI 2009, 79.

még expresszívőbbé scenírozott jelenetben. Ez a rajz Farkas István festőművész, a Singer és Wolfner Kiadó vezetőjének a gyűjteményébe tartozott. Szalay rendszeresen dolgozott a Kiadónak. A fronton készült háborús rajzairól említi, hogy „az elkészülteket Farkas Istvánnak küldtem el. Azok megjelentek talán az *Új Időkben* meg a *Magyar Nemzetben*.” (SÜMEGI-TÓTH 1991, 56)¹⁰

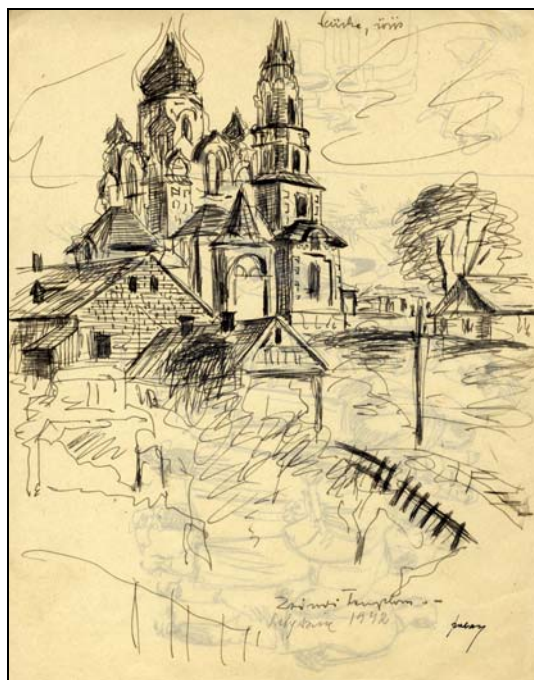
Aztán fordulat következett, amit ő így említi: „42-ben Kurszkig jutottam haditudósító szakaszban, amikor megtudtam, hogy nekem propagandát kellene csinálnom, nem tudósítást. Többé egy vonalat sem tudtam húzni.” (SÜMEGI-TÓTH 1991, 36) Ez önmagában, erkölcsileg megokolja az ilyen nemű művek alacsony számát az életműben.

Önálló rajzkönyvei közül Szalay legelsőként az 1945-ben megjelentbe válogatott be három olyan kompozíciót, amelyek egymásutániségükben, időrendjük szerint egyfajta logikusan egymásra következő képsorban foglalják össze a háború történetét, röviden: *Búcsú, Ezerkilencszáznegyvennégy, Hazatérés* (SZALAY 1945). Szalay az első összefoglaló jellegű rajzkönyvében, a Tucumánban (Argentína) megjelent antológiában (SZALAY 1954) önálló, címmel és fejezetkezdő rajzzal bevezetett ciklusokat képezett. A hetedik, a háborút megidéző rajz-antológia a bevezető sisakos katonafejvel együtt 13 rajzot tartalmaz. Kezdő darabja az idős, kétségbeesett anyától búcsúzó katona 1939 címen. A növekvő évszámokhoz mint címekhez rendelt művek a háborúnak az egyes ember életében jelentkező eseményeit mutatják be. 1940: a búcsúzó, frontra induló fegyveres katona kétségbeesetten szorítja magához a feleségét és a gyermekét. 1941–42: egy katona törrel leszúrja a másikat, az oroszlán kiteríti az őzet. 1943: két háborút megjárt csontvázalak támogatja egymást. 1944: térdre esett, fohászkozó ember.

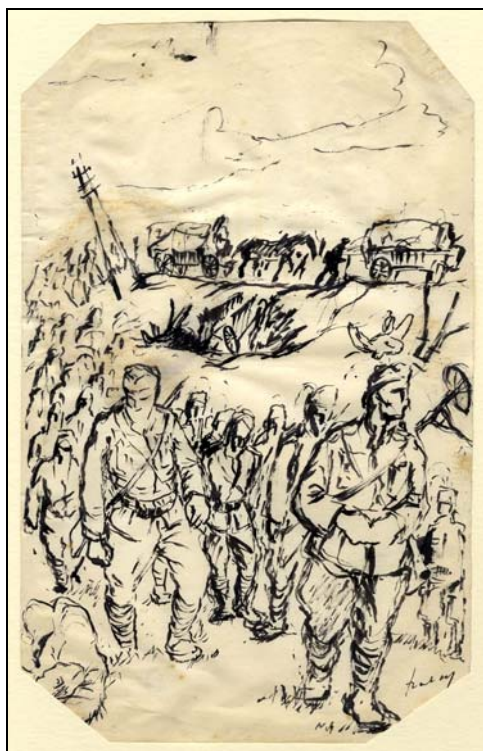
¹⁰ Szalay háborús rajzait nem találtam az általa említett lapokban.

1. kép. Bajtársiasság, 1942 (Magántul., Budapest)
Fig. 1. Companionship, 1942 (Priv. Prop., Budapest)

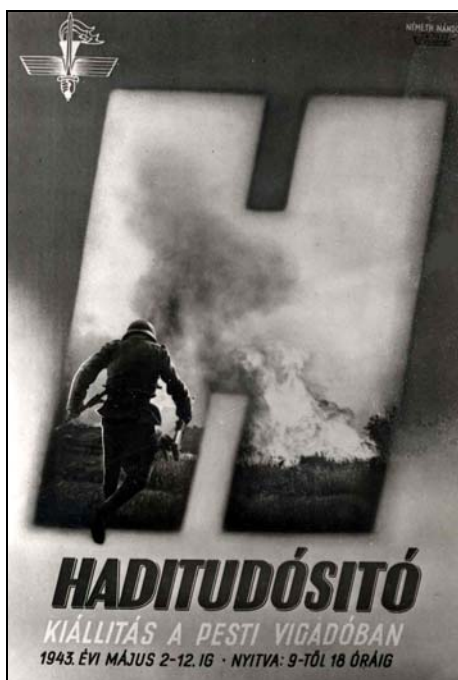
2. kép: Zsitomíri templom, 1942 (Magántul., Budapest)
Fig. 2. Church of Zsitomír, 1942 (Priv. Prop., Budapest)

3. kép. Vonuló trén, 1942 (Magántul., Budapest)
Fig. 3. Marching train, 1942 (Priv. Prop., Budapest)

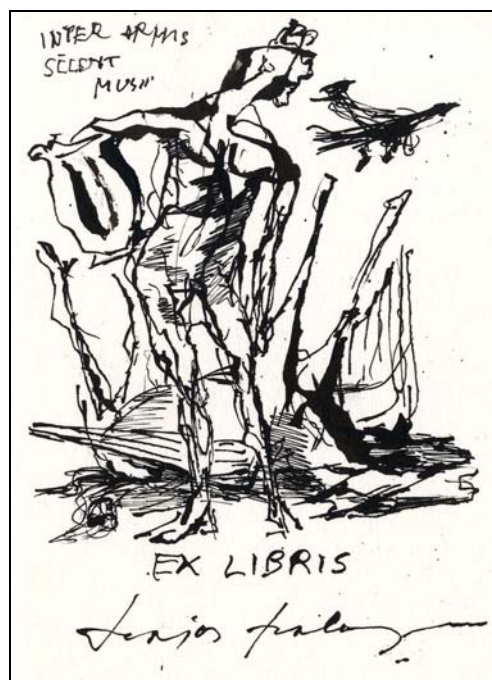

4. kép: Szibéria felé, 1943 (Kecskeméti Képtár,
ltsz.: 82.833.18.)
Fig. 4. Toward Siberia, 1943 (Art Gallery of Kecskemét,
Acc. No.: 82.833.18.)

5. kép. Németh Nándor: Haditudósító kiállítás a Pesti Vigadóban, Plakát (Magántul., Budapest)

Fig. 5. N. Németh: *Exhibition of war correspondent in Pesti Vigadó-placard* (Priv. Prop., Budapest)

6. kép. Ex libris Lajos Szalay, 1980-as évek (Magántul., Budapest)

Fig. 6. *Ex libris Lajos Szalay, 1980s* (Priv. Prop., Budapest)

1945: képek a háborús bűnösök tárgyalásairól (bírói pulpitus, vádlott vallatása, arcok a terepből). A másik, 1945 címen közölt kompozíció: a térdre kényszerített, fegyveres katona őrizte töviskoronás Krisztus-Embert agresszíven vallatják, vádolják. Az 1941–42 és 1943 című rajzok közé ékelt mű: *Apokalipszis* — az Apokalipszis négy lovasa házak, kikötő fölött lebeg fenyegetően. A ciklus utolsó két rajza *Peace* címen: egy oszlophoz kötözött és három, kötéllel fölakasztott katona. Szalay háborús rajzciklusa egyéni élményeivel is alátámasztva a szenvedést, az emberi kiszolgáltatottságot, a kegyetlen megtorlást mutatja be. A vallásos neveltetésű, keresztény Szalay odáig eljut, hogy a fővádló a könyvre, a Bibliára mutat határtalan agresszivitással. A sorozat kronologikusan haladó, évről évre történő események kibontása. A rajzok kifejező ereje nagyban hozzájárul ahhoz, hogy illúzióktól és külsőségektől mentes emberi drámát lássunk, a háború okozta mély

katakлизmát érzékeljük. Szalaynak a „*tőmondatokba szorított szenvedés, dráma a rajzom*” — kijelentése (SÜMEGI-TÓTH 1991, 76) fokozottan vonatkoztatható a háborús rajzaira, amelyek a későbbi rajzkönyveiben is megjelentek, de már nem ennyire kiforrottan, tisztán koncipiált ciklusba rendezetten, mint a tucumáni rajzkönyvében, hanem szétszórtabban, kevésbé koncentráltan (Pl. SZALAY 1979a, 1980a, 1981).

Általános jellemzők fogalmi közé nehéz beszorítani Szalay háborús rajzait (is), mivel a megrajzolt vizuális rettenet szavakba formálása szinte lehetetlen vállalkozás. Ezért csupán megkísérlem az általános jellemzőik (óhatatlan szimplifikálással történő) felsorolását, a talán legfontosabbak számbavételét. A kivégzés-tematikájú kompozíciók az agresszív szembenállást, szembefordulást (kivégzők és áldozatok), a nyers, szemtől szemben elkövetett erőszakot formai elemként ismétlik. Ezekben az egymásnak feszülő formai halma-

zokban a függőleges (katonák fegyverrel) mindig az agresszív, a támadó, a megsemmisítő. A vízszintes formarendű a kiszolgáltatott, az áldozat, a levert, a meggyilkolt, a megsemmisített. Szalaynak az 1956-os magyar forradalmat megidéző rajzaiban is továbbél ez a kompozíciós alaprend, azzal a formai gazdagodással, hogy egy új síkban, a függőleges-vízszintes alaptengelyhez képest átlósan jelennek meg a segítők, az enyhítők, az angyalok. E misztikumba hajló, az égiek segítségét igénylő (már csak öbennük bízó?) művészi akarat konkrétumokban is képes megnyilatkozni.

A formai általánosítás síkja mellett ugyanakkor erős konkrétumokkal is él. A második világháború személyekben meghatározható okozóit is felsorolta egyik rajzán. Az eleső, a levert katona fölött Hitler, Churchill, Sztálin, Horthy (?), Mussolini profilképe. A katonákat ugyanolyan változatos formarendben jeleníti meg (vonuló, rohamozó stb.), mint a háborút, a harcot magát, a legyőzötteket, az elesetteket és támadóikat. Szalay háborús rajzai motivációinak összefoglalójául is az alkotót kell idéznünk: „*Én a háborútól pánik-szerűen félttem. Nemcsak azért, mert az egy szörnyű dolog, hanem mert nekem részt kellett benne vennem, akár tetszett, akár nem. A háborút borzalmasnak éreztem akkor és érzem most is. Úgy éreztem, a bennem levő szellemi rang kötelez engem arra, hogy a háború ellen kiabáljak.*” (SZALAY 2009a, 88–89)

Szalaynak a második világháborúban készült műveiből kiállították a „78. Málhásállat vezető”, „79–82. Harctéri rajzok”, „98. Bunkerben”, „99–101. Harctéri akvarellek” címen jelzetteket (5. kép). Ugyanezen a tárlaton szerepeltek mindazon művészek, akik a haditudósító szakaszban szolgáltak, akik közül többeket megemlít Polony Elemér (1915–1991) festőművész a naplójában, Szalayn kívül Ballagó Imre (1915–1997), Benyovszky István (1898–1969), Megyeri Barna (1920–1966), Pándy Lajos (1895–1957). A képző-

művész-haditudósítói munkáról elsődleges forrás lehet a Polony-napló, amely érzékletes leírásban mutatja be a hadba vonulást, a megismert városokat, közvetlen környezetét és a hadi történéseket. Rögzíti azt is, hogy mikor, mely helyszínen, milyen motívumot (épületet, tájat, tájrészletet vagy katonát stb.) rajzolt vagy festett. Tehát e napló képzőművészeti, vizuális szempontból is megkerülhetetlen írott forrása a keleti fronton megfordult képzőművészeknek, és az ott keletkezett — vagy később létrejött — képzőművészeti alkotásoknak.

Ha a bevezetőben Szőnyi Istvántól idézett cicerói mondatot Szalayra — és haditudósító társaira — próbálom aktualizálni, akkor Szőnyi István fölismerését megerősítve mondhatom: bizonyos múzsák (az intim szféráé, a privát életé pl.) csatazajban nem aktívak, mások viszont főleg a csatazajban mozognak otthonosan. Szalay Lajos a kor kihívására, a háborúra, az erőszakra teljes életművében tiltakozó, erősen protestáló művekkel reagált. 1980 körül keletkezett *ex librisén* a lantját oldalánál pihenőállásban tartó költő-művész elszálló repülőre figyel, lábai előtt hanyatt-fekvő lótetem (6. kép). Főlirata ugyan egyértelműen cicerói („*Inter armis silent musae*”), ám Szalay háborús művei zömének a vizuális üzenete összességében ettől eltérő: a háborúban sem hallgatnak a múzsák.

IRODALOM

BARCSAY Jenő

2000 *Munkám, sorsom, emlékeim*. Magyar Képzőművészeti Főiskola, Budapest.

CS. SZABÓ László

1962 Hunok Nyugaton. *Látóhatár* V (szeptember 5.), 443.

GASTER, Bertha

1970 A művész megszólal. Szalay Lajos. *New Hungarian Quarterly* 30, 83–88.

SÜMEGEI György

2009 Szalay Lajos műveinek világa — The world of Lajos Szalay's works. In FERTŐSZÖGI Péter–MÉSZÁROS Zsolt–SÜMEGEI György

- (szerk.): *Szalay Lajos. Szalay Lajos grafikusművész gyűjteményes kiállítása a művész születésének 100. évfordulója tiszteletére.* Kovács Gábor Művészeti Alapítvány, Budapest. 4–37.
- SÜMEGI György–TÓTH Piroska
1991 *A művész kötelessége az erkölcsi bátorság. Beszélgetések Szalay Lajossal.* Miskolci Galéria, Miskolc.
- SZALAY Lajos
1945 *Szalay Lajos rajzai.* Új Idők Irodalmi Intézet Rt.–Singer és Wolfner könyvkiadó, Buda-pest.
1954 *Dibujos — Drawings.* Universidad Nacional de Tucuman, Tucuman.
1957 *Dibujos — Drawings.* Guillermo Kraft Limitada, Buenos Aires.
1979a *Szalay Lajos rajzai.* Békés Megyei Könyvtár, Békéscsaba.
1979b A Geneziszről. In TÓTH Piroska (szerk.): *Érintések. In memoriam Szalay Lajos.* Miskolci Galéria Könyvei 5. Miskolci Galéria, Miskolc. (1996) 72–73.
- 1980a *Szalay Lajos rajzai.* Békés Megyei Könyvtár, Békéscsaba.
1980b Életrajz fényképekkel. *Új Írás* 9, 116–121.
1981 *Rajzok.* Békés Megyei Könyvtár, Békéscsaba.
1987 *Végtelen a tenyérben. Bakonyi Péter interjúi.* Múzsák Könyvkiadó, Budapest.
1989 *Interjú.* Történeti Interjúk Videotára — Soros Gyűjtemény. Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest.
2009a „A lehetetlent keresem”. Két beszélgetés Szalay Lajos festő- és grafikusművésszel. Közreadja: SÜMEGI György. *Hitel.* (május) 88–89.
2009b „Egyetlen dimenzióknak a jelen”. *Szalay Lajos festő- és rajzolóművész levelezéséből.* Összeállította, jegyzetekkel ellátta, a bevezetőt írta: SÜMEGI György. Miskolci Galéria–L' Harmattan. Budapest.
- SZŐNYI István
2006 *Kép. Megjegyzések a művészetről.* 3. kiadás. Borda Antikvárium, Zebegény.

THE WAR OF LAJOS SZALAY (NOT EVEN) AMONG THE ARMS THE MUSES KEEP SILENT

Lajos Szalay (1909–1995), the painter and illustrator had been a soldier for 2 years at the end of the 1930s and early of the 1940s. He took part in drilling and exercises. He assisted to the occupation of Transylvania and he was at the east front line up to River Don and Kursk as a war correspondent. Nevertheless, he hated the war and he gave voice to this in his several interviews and works (pen sketches, aquarelles and tempera pictures). He thought that the war, as a *senseless aggression among the men* and *Kains' cruelty*, was the largest historical burden in the 20th century.

His first war works are about the scenes and the front line, primarily. Later on, when he had more experience of the war, he introduced both the aggressive soldier and the victims in his works. His drawings show the falling together, the attacks, and the regress of defeated army by rough expression. In 1954, he represents the war in a separate cycle in his Tucuman (Argentina) sketching-book. Actually, we can find similar graphics in his all *oeuvre* (lifework), in which the catholic creator with strong religious background protested against the war.

The artist Elemér Polony, who was also a war correspondent, wrote “Diary” about the eastern front line. In this “Diary” he mentioned not only Szalay but also Imre Ballagó, István Benyovszky, Barna Megyeri and Lajos Pándy artists. Their several war works of art were exhibited on the War Correspondent Exhibition in the Vigadó, between 2nd and 12th of May, 1943.

György Sümegei